

Мұхтар ҚОЖА

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АЙМАҒЫНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДЕН
ҚАЛҒАН ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Автор говорит о памятниках древних тюрков найденных в результате археологических исследований проведенных в Южно-Казахстанской области. Также автор обращает внимание на то что эти памятники требуют особых исследований.

Yazar Güney Kazakistan bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bulunan Eski Türklerle has abideleri inceleyerek, onların detaylıca araştırılması gerektiği üzerinde durulmuştur.

552 ж. Түркі қағанатының дүниеге келуі Орталық Азияға үлкен өзгерістер алып келді. 555 ж. түркілер Жетісуды, Орталық Қазақстанды және Хорезмді бағындырды, 563-567 жж. Орта Азиядағы эфталиттер мемлекетін талқандап, Әмударияға дейін билік жүргізді [1. 122]. Отырар өңірі Қаңғу Тарбан деген атпен түркі жазбаларында аталады [2. 98]. Өзбек зерттеушісі Г.Бабаяровтың пікірінше, Түркі қағанаты кезінде Шап (Ташкент облысы), Испиджаб, Отырар, Тараз өлкелері Тарбанд атты бір иелікті құраған. Иеліктің саяси-әскери астанасы Тарбанд-Отырар қаласы болған [3. 28]. Арабтардың Орта Азияны жаулап алу тарихы жазылған еңбектерде Шап билеушісінің ордасы Тарбанд деп көрсетіледі. Қытай дерегінде Шап билеушісі Йоша-Сырдария өзені бойында тұрады дегенде осы Тарбанд-Отырар көрсетіліп тұр. Тарбандтың Отырарға сай келетінін ат-Табаридің еңбегін алғаш шығарушы М.Я. де Гуей айтқан екен. Тарбандта жоғары түркі билеушісі – қаған отырған, ал Шапта оның өкілі отырған деп санайды Г. Гоибов [4. 50-51]. Осы жағдайларды ескере отырып, бұл иелікті жай Шап иелігі демей Шап-Тарбанд иелігі деп атаған жөн деп санаймыз. VI ғ. 60-жылдарынан бастап – VII ғ. дейін түркілерді тәуелді Чжаову әулеті басқарды. 605 ж. Чжаову әулетіне жататын билеуші өлтіріліп, түркі билеушісінің өкілі – Деле Фуджий тікелей басшылық жүргізді.

Жазба деректерде аталатын осы көне түркілерден археологиялық тұрғыдан қарағанда қандай іздер қалды деген заңды сұрақ туады. Осы сауалға жауап іздеп 1994 ж. шыққан «Оңтүстік Қазақстан облысы ескерткіштер жиынтығы» атты кітапты ақтарған оқырман оның беттеріндегі 705 ескерткіш анықтамасынан бірде-бір көне түркілік қорым, не тас мүсін сипаттамасын ташпайды [5]. Бұл - Оңтүстік Қазақстан облысы аймағындағы VI-VIII ғғ. жататын көне түркілік ескерткіштер іздеусіз қалғанын аңғартса керек. Ал аталған өңірде көне түркілік қорымдар барын Шымкент қаласындағы Оңтүстік Қазақстан облыстық музейінде сақтаулы тұрған көне түркілік тас мүсіндер айғақтап тұр, олардың бір бөлігі Я.А. Шердің кітабында сипатталған [6]. Тас мүсіндердің аса құнды археологиялық дерек екеніне Ә.Х. Марғұлан назар аударып, ана тілімізде тұңғыш мақала жазған

болатын [7].

Археологиялық зерттеулер көне түркілерге ғана тән ескерткіштер барын анықтады. Бұлар ең алдымен жерлеу дәстүріне байланысты. Әдетте, түркілік оба, бейіт тастан не топырақтан үйілген, оның диаметрі 5-10 м, биіктігі 30 см-ден 1 м дейін барады. Жоспарда төртбұрышты, не шаршы етіп тастан қаланған қоршаулар кездеседі. Кейде өлген адамды басқа бір жерде өртеп, оның күлін қою дәстүрі де болған. Соңғы дәстүр бастапқы түркілік деп саналады. Түркілерге дейін жерленген кезеңде, әдетте, өлген адамның басы батысқа бағытталған болса, көне түркілерде солтүстікке бағыттау тән болған. Түркілерге дейін қару – сәмсер болса, көне түркілерге қылыш, үзеңгі, металл қапсырмалармен қапталған белдіктер тән болған [8].

Қайтыс болған жоғары билік иелеріне арнайы кесене тұрғызып, оның ішіне өлген адамның мүсінін қойған. Осындай құрылыстардың ең әйгілісі - Күлтегінге тұрғызылған ғибадатхана. Оның құрылымы күрделі. Кесене тұрған аула қоршалған. Оның шығыс бөлігінде қақпа бар. Қақпаны бір-біріне қарама-қарсы тұрған қошқарлардың қос тас мүсіндері қорғап тұр. Қақпа алдында жазуы бар тұғыр бекітілген тасбақа мүсіні тұр [9. 5-7].

Оңтүстік Қазақстан қалашықтарындағы көне түркілерге байланысты ескерткіштерге назар салайық. Е.А.Смағұлов Түркістан қаласы аймағында орналасқан Күлтөбе қалашығының стратиграфиялық қазба барысында үшінші құрылыс деңгейінен (IV қабат) басы жоқ аттың жерленген қаңқасын тапты. Атпен бірге пошымы дөңгелекше келген, табаны кең етіп жасалған үзеңгі, белдіктің күмістелген әшекейі табылды. Бұлар VI ғ. аяғы мен VII ғ. жатқызылды [10, 23]. Кейін М.Елжуовтің басшылығымен ХҚТУ-нің археологтары Күлтөбедегі стратиграфиялық қазбаны кедейткен кезде жоғарыдағы аттың басын тапты. М.Елжуов басқарған ХҚТУ-нің экспедициясы байырғы тарихи деректердегі Қарашық деп саналатын Төрткүл қалашығын қазған кезде оның рабадының қамал құландысы астынан жерленген жылқы сүйегін тапты. Аяқтары астына бүгіліп жатқызылған жылқының аузында ауыздық, мойнында темір қоңырау, маңайында әртүрлі жапсырмалары бар жүрек тәрізді әшекейі бар. Жылқының жанынан екі үзеңгі, тарпаның тоғасы, қола сылдырмақтар, темір заттар табылды [11. 5].

Отырарда көне түркі дәуіріне жататын кезеңде теңгелер шығарылған. Олардың бір бетінде арыстан бейнесі бар, екінші бетінде 0) үлгідегі таңба бар, оны кейбір ғалымдар «ат» жазу дейді [12]. Құйрықтөбе қалашығының цитаделінен отқа күйіп пірімей қалған ағаш тақталарда бет-пішіні, киімі көне түркі тас мүсіндерге ұқсас тұлғалар бейнеленген. Бұлар – Отырар өңірінің VIII ғ. басында билік құрған түркі билеушілері.

Отырарда жүргізілген қазбалар барысында ромб тәрізді серпентиниттен жасалған бір ұшында тесігі бар әшекейлер кездеседі [13. 172]. Біз осы әшекейлерді көпшелі тайшалардікі деп санаймыз. Отырарда табылып жүрген салпыншақтар пошымы Т.И.Макарова сипаттаған лазуритті салпыншақтарға жақын. Зерттеуші салпыншақтардың табылу орындарын талдай отырып,

олардың Шығыс Европада пайда болуын қышпақтар ішіндегі берендей тайпасымен байланыстырады [14. 127].

Отыртөбе мен оның айналасындағы ескерткіштердегі VII-IX ғғ. қабатарынан дәстүрлі керамика үлгілерімен қатар жаңа керамика үлгілері кездеседі. Олар металл ыдыстарға ұқсас етіп жасалған, тұтқаларының пошымы жұлдызша сияқты қырлы. Ыдыстардың сырты қою-қызыл шие түстес және қара түсті ангобпен көмкерілген. Олар тор, бір-бірімен ұласқан үшбұрыштар, жартылай дөңгелекше, шынжыр тәрізді геометриялық өрнектермен нақышталған. Аталған керамика «қаңғарлық» деген атқа ие болды [15. 189-190]. Бұл керамика көне түркілердің ыдыстарына еліктеуден туған, бұларды белгілі бір ру-тайшамен байланыстырудың қажеті жоқ деген пікірдеміз. Билеуші, үстем топ көне түркілер болғандықтан олардың ыдыстарына, киімдеріне еліктеу, ұқсас етіп жасау заңдылық. Мұндай ыдыстар VII-VIII ғғ. Соғдыда, VI-VIII ғғ. Шапга пайда болады [16. 58].

Көне түркілердің Оңтүстік Қазақстан облысы аймағында қалдырған іздері жоғарыда тізілген ескерткіштермен шектелмейді. Көне түркілердің қорымдарың, тас мүсіндерін іздеп есепке алу, карталарға белгілеу, қазба жүргізіп зерттеу сияқты жұмыстарды тез арада қолға алу қажет.

Көне түркілердің бізге белгілі бір қорымы Оңтүстік Қазақстан облысы Бөйдібек ауданы (бұрынғы Алғабас ауданы) Майбұлақ ауылында орналасқан. Майбұлақ атауының өзі көне түркілік Ұмай құдайы есімімен байланысты екенін аңғару қиын емес. Ауыл шетінде әлі де диаметрі 4-5 м, биіктігі 40-60 см обалар сақталған. Осы елді мекен ішіндегі обаны тегістегенде табылған тас мүсінді жергілікті мектептің мұғалімі Ақбаев Айдардың айтуымен көріп, оны алдымен Сайрам ауданының орталығы Ақсукеңтеке әкеліп, кейін Алматыдағы Орталық музейге хабар беріп темір жол арқылы жібергенбіз. Кейін Алматыдағы музейден сырт сұлбасын салып алған А.А. Чариков оны мақалада Түлкібас ауданынан деп оның табылған орнын дұрыс көрсетпеген және жариялаған сызбасында тас мүсіннің бір топ элементтері түспей қалған [17. 185-187].

Ер кісі тұлғасы тақта тас бетіне қашалған. Тас биіктігі 125 см, қалыңдығы 15 см, ені 42-45 см, иығына қарай шамалы кеңейеді. Тас мүсіннің басы жоқ (1-сурет). Тастың алдыңғы жағында малдас құрыш отырған ер кісі бейнесі оймышталып бедерленген. Мойнында бедерлі әшекей байқалады. Төс тұсына көтерілген оң қолының бас бармағы мен сұқ саусағы жарты шар іспетті құтының тұғырының табанынан қысып ұстап тұр. Ыдыстың жиегі қисығынан түскен сызықшалармен өрнектелген. Шынашақта жүзік байқалады, ортаңғы саусақтары бүгілген қалыпта салынған. Киімнің жең ұшы сызықшалармен әшекейленген. Сол қолының саусақтары екі жерден ілінген семсер қынабында жатыр. Ромб пішіндес қапсырмалары бар тоғалы белдікке қынашқа салынған пышақ ілінген. Көне түркілердің осындай қанжар-пышақ пайдаланғаны жөнінде Ю.А.Мотов зерттеуінде өңгіме етіледі [18. 116-126]. Семсердің сабының басы дөңгелекше келген, қарудың балдағы,

семсер қынабының құрсаулары, жүрек тәрізді етіп жасалған қынап түбі бейнеленген.

Мүсіндегі кісінің аяғы айқасқан, оң аяғы сол аяғының үстінде жатыр. Аяқтарына саптама етік, не болмаса мәсі кигізілген. Тізе тұсында аяқ киімнің өрнекті қоныштары бейнеленіпті. Аяқ астында өрнекті кілем, не орындық белгілері бар.

Ең қызығы, бейненің оң жақ кеудесінде кішкене адам сұлбасы - басы мен қолы салынған. Шағын адам алға қарай иіліп тұрған кейшінде және бір қолында шамалы еңкейтілген құмыра бар. Мүсінді жасаған шебер шағын адамды көзі үлкен, қыр мұрынды етіп бейнелепті. Сызықшалармен оның шашы көрсетіліпті. Басқа дене мүшесі, киімі көрсетілмеген. Тастың арғы бетінде сызықшалармен 6-8 бұрым шашы көрсетілген. Тас мүсінді қапаған ұста оның саусақтарын бейнелеуде үлкен шеберлік танытқан. Майбұлақтан табылған мүсінді ондағы қару-жарақ үлгілеріне, мүсіннің бейнелеу тәсіліне қарап VI-VIII ғғ. жатқызамыз. Таста қапалған екінші адам сұлбасы қызметшіні бейнелеп тұр.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейіне Бәйдібек ауданынан табылған ғылыми әдебиетте бұрын беймәлім болып келген мүсін жеткізгенбіз. Оның дәл табылған орны белгісіз. Таста тік тұрған кісі бейнеленген (2-сурет). Тастың биіктігі 146 см, ені 32 см, қалыңдығы 27 см. Ондағы бейне бадырақ көзді, мұртты, сол қолында құтысы бар, оң қолы бос, саусақтары белдіктен жоғары етіп қапалған. Тоғалы белдікке қынабымен қылыш, пышақ, «қаптарғақ» ілінген. Мүсіннің оң құлағында сырға бар. Сырғаның пошымы VI ғ. екінші жартысы – VIII ғ. екінші жартысы арасында тараған көне түркі сырға үлгілеріне жақын [19. 49]. IX ғ. бірінші жартысынан кейін көне түркі сырға пошымдары басқа үлгіде болғанын ескерсек, бұл мүсінді VIII ғ. ескерткіші деуге негіз бар.

Тас ескерткіштің оң қырында белдікке ілінген дөңгелек пошымды қалта бар. Мұндай қалталар оттық, түрлі ұсақ заттар сақтау үшін арналған. Бұлар әдетте теріден тігілген екен. Тері қалталар Алтайдағы көне түркі қабірлерінде кездеседі [20. 43-44]. Осыған ұқсас екінші қалта мүсіннің сол қырында салынған. Мүсіннің оң жақтағы қырында жебе салатын қабы – «қылшан» бейнеленген. Бұрын-соңды бізге тас мүсіндер ішінде қылшан немесе қорамсақ бейнеленген үлгі кездескен емес. Осыған ұқсас қылшандар суретін Қ.Ахметжановтың байырғы қару-жарақ, әскери өнерге арналған ана тілімізде шыққан құнды зерттеуінде кездестірдік [21. 3]. Бұл тас мүсіндердің көне түркілік екендігіне күмән жоқ.

Қорыта айтқанда, Оңтүстік Қазақстан аумағындағы көне түркілердің ескерткіштері арнайы зерттеуді қажет етеді демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бурыков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – 212 с.

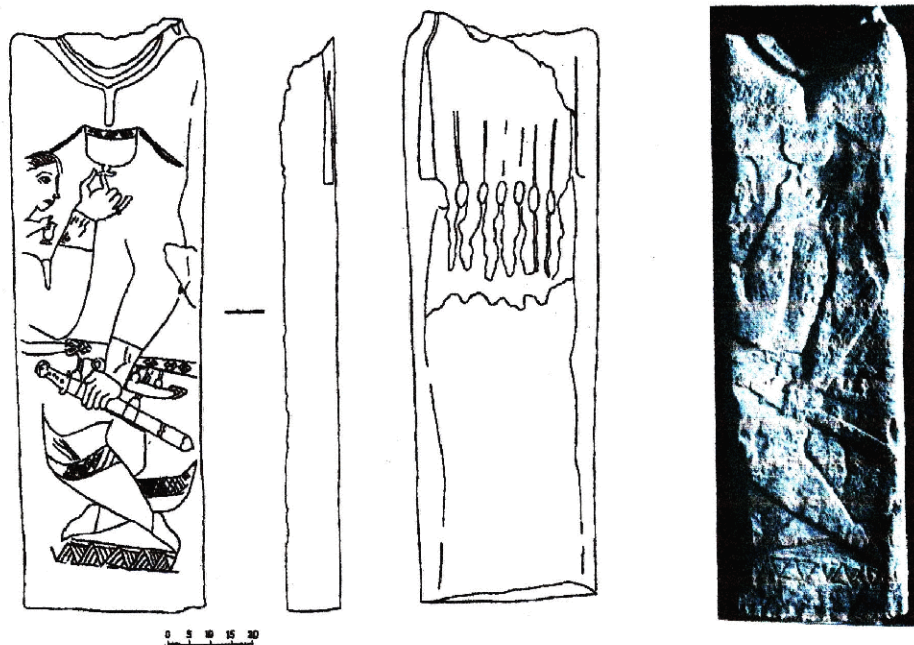
2. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археология. 1950. Вып. 2. – С. 59-99.
3. Бабаяров Г. Чач в период тюркского каганата // Археология и история Центральной Азии. Самарканд, 2004.
4. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. – Душанбе: Дониш. 1989.
5. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1994.
6. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. Москва-Ленинград, 1964.
7. Марғұлан Ә. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелгі мәдениет куәлары. Алматы, 1960.
8. Ақынжанов Сержан Мұсатайұлының С.М.Киров атындағы ҚМУ-дың тарих факультетінде 1980-1981 оқу жылы оқыған «Қазақстанның VI-X ғғ. көшпенділердің ескерткіштері» атты арнайы курсы.
9. Мокрыйнин В.П. Каменные изваяния – памятники древних тюрков. Фрунзе, 1979.
10. Смағұлов Е.А. Он бес ғасырға куә // Білім және еңбек, 1987. № 2
11. Ювалы А., Елеуов М.Е. Қарашық. Түркістан, 2002. 5- б.
12. Бурнашева Р.З. Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан. Нумизматические исследования по денежному делу южноказахстанских городов VII – XVII вв. – Алма-Ата: Наука, 1989.
13. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ермакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар. – Алма-Ата: Наука, 1981.
14. Макарова Т.И. Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X-XI вв. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып 4. Ленинград, 1962.
15. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ермакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата: Наука, 1972.
16. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986. С.58
17. Чариков А.А. Новые находки средневековых изваяний в Казахстане // Советская археология, 1989, №3 С.185-187.
18. Мотов Ю.А. Кинжал в боевом снаряжении кочевников раннего средневековья // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана. Алматы, 1998. С.116-126.
19. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая. Свердловск, 1990. С.49.
20. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск. 1984. С.43-44, рис 9.
21. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. Алматы, 1996. 17-сурет, 3.

REZUME

M. Kozha (Turkistan)

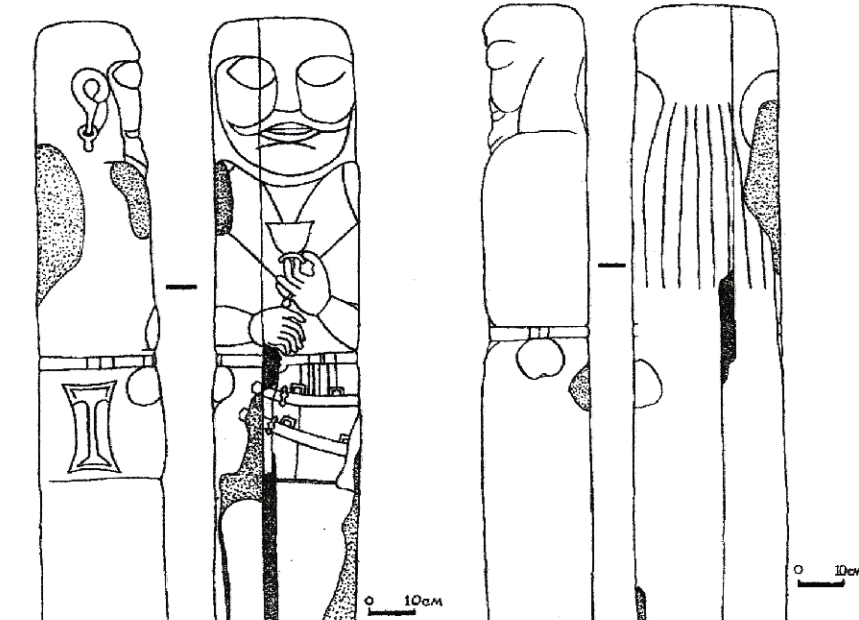
RESEARCH PROBLEMS OF ANCIENT TURKIC MONUMENTS IN THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION

The article deals with the research problems of ancient Turkic monuments found during the archaeological excavations in the South Kazakhstan Region.

0 5 10 15 20

1-сурет.

2-сурет.